

Mushaf Öncesi Kur'an Kitâbetinin Durumu (Tahlil ve Değerlendirme)

Öz: Kur'an-ı Kerim Mekke'de nâzil olmuş ve burada yazılmaya başlanmıştır. Kur'an kitâbeti Arap yazısının gelişimindeki en önemli unsur olmuştur. Her ne kadar ilâhî vahiy sesli olarak nazil olsa ve yayılsa da bir resmî evrak hüviyetinde yazıyla kayıt altına alınmıştır. Kendisi ümmî olan Hz. Peygamber Kur'an kitâbetini önemli görmüş ve kâtiplere imlânın incelikleri hususunda bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Süreç içerisinde ortaya çıkan yazılı nüshaları derleme teşebbüsleri henüz Mekke döneminde başlamıştır. Medine döneminde Kur'an kitâbeti faaliyetleri daha yoğun ve yaygın şekilde devam etmiştir. Peygamberimizin vefatından sonra bazı elim hadiseler Kur'an'ın geniş bir uzlaşa ile iki kapak arasına toplanmasını zorunlu kılmıştır. Hz. Ebû Bekir'in gayretiyle oluşturulan suhuf/mushaf esas alınarak çoğaltılan ve sahabenin icmâsına mazhar olan resmî mushaflar farklı İslâm beldelerine gönderilmiştir. Kur'an kitâbetini konu edinen Mushaf tarihi çalışmaları daha çok Hz. Osman sonrasına odaklanmakta; öncesinde geçen yaklaşık 40 yıllık süreç yüzeysel olarak geçilmektedir. Bu çalışma mezkûr konuyu mevzubahis süreçle sınırlı tutarak detaylı şekilde ele almayı hedeflenmiştir

Anahtar Kelimeler: Kıraat İlmi, Kur'an, Mushaf, Kitâbet, Cem'

Lokman
YILMAZ*

The State of Qur'anic Scripture before the Mushaf (Analysis and Evaluation)

Abstract: The Qur'an was revealed in Mecca and began to be written there. Qur'anic writing has been the most important element in the development of Arabic writing. Even though the divine revelation was revealed and spread audibly, it was recorded in writing as an official document. The Prophet, who was himself an ummî, considered Qur'anic writing important and gave some advice to the scribes about the subtleties of spelling. Attempts to compile the written copies that emerged in the process started in the Meccan period. During the Medinan period, Qur'anic scribal activities continued in a more intensive and widespread manner. After the Prophet's death, some tragic events made it necessary to collect the Qur'an between two covers by a broad consensus. The official manuscripts, which were reproduced based on the suhuf/mushaf created by the efforts of Abû Bakr and which met the consensus of the Companions, were sent to different Islamic lands. Studies on the history of the Mushaf, which deals with Qur'anic scribing, focus mostly on the period after 'Uthman; the 40-year period that preceded it is only superficially mentioned. This study aims to deal with this subject in detail by limiting it to the period.

Keywords: The science of Qiraat, Qur'an, Mushaf, Writing, Compilation

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı. E-Posta: lkmnyilmaz@gmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4619-0159>

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in kendini *el-kitâb* olarak isimlendirdiği bilinmektedir. Nassın ibaresi onun yazıldığına ve okunduğuna işaret etmektedir. Binaenaleyh sahabenin içerisinde bazıları onun tilâvetiyle bazıları da kitâbetiyle hususen ilgilenmişlerdir. Esasen onun okunması ve yazılması konusundaki uzmanlaşmalar da nâzil olduğu Mekke'de başlamıştır. Tilâvetiyle ibadet olunan kutsal kitabı en güzel şekilde okumaya çalışan sahâbîler Hz. Peygamber tarafından taltif edilmiş ve ashâbın diğerlerine de rol model olarak sunulmuştur. Söz konusu sahâbîler sürecin kendilerine yüklediği bu özel sorumluluğun idrakinde olarak vazifelerini bihakkin yerine getirmeye çalışmışlardır. Okuma yazma bilme zorunluluğu gerektirmeyen bu vazifeye göre Hz. Peygamber'den semâ yoluyla alınan Kur'an telaffuzları hem kârî vasfıyla icra edilmekte hem de mukrî vasfıyla başkalarına öğretilmektedir.

Diğer yandan Kur'an-ı Kerim -unutulma ya da kaybolma gibi bir duruma maruz kalmayacağı ayetle¹ sabit olmasına rağmen- bir resmî evrak hassasiyetli henüz Mekke döneminden itibaren kayıt altına alınmıştır. Nâzil olan ayetler günün imkanları çerçevesinde yazıya geçirilmiş ve Müslümanlar arasında çoğaltılarak yayılmıştır. Mevzubahis ikili muhafaza sisteminde şifâhî naklin esaslığı bir hakikattir. Zira hem Arap yazısının ilkelliği hem yazı malzemesinin kıtlığı hem de ilk Müslümanlar nezdinde yazıya yeterince ehemmiyet verilmemesi şifâhî nakli mukaddem hale getirmiştir. Bütün bu ve benzeri² zorluklara ve sorunlara rağmen Hz. Peygamber Kur'an kitâbetini devam ettirmiştir.

Hz. Peygamber devrindeki Arap yazısının farklı telaffuzlara müsait olması onu en temel düzeyde öğrenmeyi kolaylaştırırsa da hem kelime hem de harf bazındaki seslendirme ihtilaflarını arttırmıştır. Bu durum yazıyı kaleme alan kişinin de o yazıyı okuyacak kişinin de söz konusu metnin -şârî tarafından indirilen ya da izin verilen- doğru telaffuzunu bilmesini gerekli kılmaktadır. Buradan hareketle şu açıkça ifade edilmelidir ki, nüzûl döneminde kimse için Hz. Peygamber'den ya da müselselen ondan duyanlardan dinlemediği bir ayeti yazılı metne bakarak okuması ve ezberlemesi mümkün değildir. Vahyin inzâlî tamamlanıp ayetler bir mushafta toplandıktan sonra bile bir asırdan fazla aynı sorunlarla yüzleşilmek zorunda kalmıştır.

Neticede yapılan uzun ve nitelikli çalışmalar anlama tesir edecek büyük sorunları giderse de Kur'an tilâvetinde fonetik anlamda bir yeknesaklığı sağlayamamıştır. Dilin yapısı gereği bunun yazı marifetiyle başarılması da mümkün gözükmemektedir. Bu sorun, metni okuyacak ve daha sonra kurumsal bir yapının uzvu olarak kârîler vasıtasıyla çözümlenmiştir.

Kur'an'ın yazım süreci daha çok *Tefsir Tarihi*, *Kur'an Tarihi* vb. başlıklı kitapların temel konuları arasında yer almaktadır.³ Makale düzeyinde ise müstakil çalışma tespit

¹ el-Hicr 15/9; el-Kiyâmet 75/16-18.

² bk. İrfan Çakıcı, "Kur'an'ın Korunmasında Hifz ve Kitâbet", *Şarkiyat* 11/2 (31 Ağustos 2019), 573.

³ Örneğin bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Semerkand, 2014), 36-55; Kasım Şulul, *Kur'an Tarihi -Kaynaklar, Terim-Süreç Analizi, Kadîm Mushaf lar-* (İstanbul: Siyer Akademi, 2022), 269-313; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri -Mufassal Tecvid-* (İstanbul: İFAV, 2012), 33-48; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: Marmara

edilememiş olup çerçevenin alt/ilave başlıklarını ihtiva eden farklı kitap ve makalelere tesadüf edilmiştir.⁴ Bu çalışma ilk vahiyden mushaf istinsahına kadarki süreçte Kur'an kitâbeti meselesini incelemeyi hedeflemektedir. İleride açıklanacağı üzere Hz. Ebû Bekir'in cem' ettiği nüsha için *Mushaf* isim verilse de bu kavram kâmil manada Hz. Osman nüshaları için kullanılmaktadır. Bu sebeple zikredilen detay makale başlığına yansıtılmış, içerikte ise diğer görüş tercih edilmiştir.

1. Nüzûl Dönemi Kur'an Kitâbeti ve İlk Derlemeler

Kur'ân-ı Kerim'in iki kapak arasına alınmasına gelene kadarki süreçte yazının, kırtasın, kitâbetin ve kâtiplik işinin bölgedeki seyri mushaf oluşturma ameliyesine hem zamansal hem de nitel olarak tesir etmiştir. Bu sebeple öncelikle vahyin nâzil olmaya başladığı dönem ve öncesinde Arap yazısının mezkûr âmiller bağlamındaki durumunu panoramik bir bakış ile değerlendirmek konunun daha net anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Devamında ise Hz. Peygamber döneminde kitâbet ve mevcut Kur'an nüshalarının bir araya getirilmesi ile ilgili çalışmaların tespiti yapılacaktır.

1.1. Nüzûl Öncesi Arap Yazısının Durumu

Rivayetlere göre kökeni Hz. Hûd'un vahiy kâtibi Halecân b. el-Mûhim'e kadar (yaklaşık M.Ö. 2400) giden Arap yazısının,⁵ bağımsızlığa adım attığı en eski arkeolojik ürünler 3-4. asra dayanmaktadır.⁶ Rivayetlerde Hz. Hûd devrindeki Arap yazısının kökeni ile ilgili farklı tartışmalar olsa da⁷ İslâm'ın ilk geldiği dönemde kullanılan Hîre⁸ orijinli yazı tipinin vahyin nüzûlüne yakın bir dönemde Hicaz bölgesine geldiği ifade edilmektedir. Bu süreçte genelde yazının özelde ise harflerin evrimine devam etmesine rağmen Arap alfabesi belli oranda şekillenmiştir. Ancak yine de yazının her açıdan son derece ilkel

---

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015), 121-165; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati* (İstanbul: İFAV, 2018), 143-182; Mustafa Öztürk - Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 19-86; Musa Carullah Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaf Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 70-82; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlâsı-* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 43-55; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013); Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017); Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023); Abdurrahman Ömer Muhammed İsbindari, *Kur'an-ı Kerim'in Mekke Döneminde Yazılışı*, çev. Veli Kayhan (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014).

⁴ Örneğin bk. Ziya Şen, "Kur'an-ı Kerim'in Yazılması", *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (2010), 33-56; Mehmet Altuntaş, "Kur'an'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 257-289; Resul Akcan, *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022); Harun Öğmü, "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (2015), 9-28; İrfan Çakıcı, "Kur'an'ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2019), 573-597.

⁵ bk. Ebû Amr Osman b. Saïd b. Osman ed-Dânî, *el-Muhkem fi 'ilmi nakt'l-mesâhif*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Beyrut/Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, 2017), 126.

⁶ Nihad M. Çetin, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, (1988), 1.

⁷ bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 28-32.

⁸ Bağdat'ın kuzeybatısında bir şehir.

sayılabilecek bir seviyede olduğu görülmektedir.⁹

Belâzürî (öl. 279/892-93) Kureys kabilesinden İslâm'a giren ve hepsi okuma yazma bilen on yedi kişiyi zikrettikten sonra cahiliye döneminde de okuyup yazan bazı kadınların isimlerini de bu listeye eklemektedir.¹⁰ Nüzûl ortamında yazı yazmayı bilenlerin sayısını -Belâzürî'ye atıfla- mezkûr rakamlara hasredenlerin olması araştırmacılar arasında farklı yorumlara ve itirazlara sebebiyet vermiştir.¹¹ Kaldı ki listede Ebû Süfyan gibi Mekke'nin fethi günü Müslüman olanlar da bulunmaktadır. Ancak her hâlükârda Hz. Peygamber'e nâzil olan vahyi yazıya dökcek birçok kişinin (kâtibin) varlığından söz edilebilir.

1.2.Hz. Peygamber'in Kâtipleri

Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olan ilk ayetlerinin kalem ile yazmaktan bahsetmesi ve Mekki sûrelerde dahi Allah Teâlâ'nın Kur'an'ı *el-Kitâb* diye isimlendirmesi¹² onun, özünde yazıya dökülmüş bir vahiy olduğunu göstermektedir. Kur'an'da k-t-b kökünden türetilmiş 319 kelimedenden 261'i *kitâb* kalıbında gelmiştir.¹³ Bu kullanımların -bazıları levh-i mahfûzu ya da önceki kutsal kitapları ifade etse de- önemli bir kısmı Kur'ân-ı Kerîm'e işaret etmektedir. Bundan hareketle onu yazma işinin nass ile teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Bazı müfessirlerin Abese 80/15'te övülen *seferatin* (yazıcılar) taifesiyile kastedilenin vahyi kaydeden kâtipler olduğunu söylemeleri¹⁴ bu vazifenin hem teşvik hem de taltif edilen bir meslek olduğunu göstermektedir. Söz konusu mesleğin erbabına da *vahiy kâtibi* ismi verilmektedir.¹⁵

Her ne kadar hakkıyla istifade açısından birçok sorunu barındırsa da Hz. Peygamber vahyin kitâbetine önem vermiş, bu iş için ehil olanları etrafına toplamış ve kendisi ümmî olmasına (okuma-yazma bilmemesine) rağmen¹⁶ onlara yazım tekniklerine dair bazı tavsiyelerde bulunmuştur.

⁹ Nüzûl dönemine kadar Arap yazısının gelişim süreci için bk. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 453; Hakkı Dursun Yıldız, "Arap (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/272-276; Çetin, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", 1.

¹⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 454.

¹¹ bk. Elçin Memmedzade, *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*, ; (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 18-20; M. Mahfuz Söylemez, "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 59.

¹² el-Bakara 2/2, Lokman 31/2, et-Tûr 52/2 vd.

¹³ bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 1364), "ktb", 591-595.

¹⁴ bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1422), 24/109; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 8/5580-5581.

¹⁵ M. Suat Mertoğlu, "Vahiy Kâtibi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/447.

¹⁶ Hz. Peygamber'in ümmîliği hakkında detaylı bilgi için bk. Emine Demil, "Ümmî Kavramı ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Ümmîliği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7 (2017), 91-124; İhsan Arslan, "Hz. Peygamber'in Ümmîliğine Farklı Bir Yaklaşım", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (2019), 26-49.

Vahiy kâtiplerin sayısı hakkında kesin bir rakam söylemek zordur. Zira kâtipler ve vahiy kâtipleri arasında tedâhül söz konusudur. Dolayısıyla vahiy kâtipliği ile meşhur olanları, genel manada kâtiplik yapanlardan ya da vahiy kitâbeti konusunda adı az zikredilenlerden ayrı bir listeye dahil etmek gerekmektedir. Aslında bahsettiğimiz ayırım klasik dönemde yer almıştır. Zehebî'nin (öl. 748/1348) ikinci asra kadar dayandırdığı nakillerde yer alan "Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665) vahiy kâtibiydi. Muâviye (öl. 60/680) ise Hz. Peygamber ile Araplar (kabileler) arasındaki yazışmaları yapardı."¹⁷ cümlesi de bu hususu işaret etmektedir. Haddizatında birincil olarak adı geçmese de (ileride zikredileceği üzere) Muâviye'nin vahiy katipliği bizatihi kendi ifadeleri ile sabittir. A'zamî, Hz. Peygamber'in kâtiplerine dair çalışmasında benzer bir yol takip ederek bu iş ile meşhur olanları diğerlerinden ayırmıştır.¹⁸

Hadis kaynaklarında "Hz. Peygamber'in Kâtibi"¹⁹ ya da "Vahiy Kâtibi"²⁰ gibi müstakil başlıklar açılmış ve bu başlıklar altında sadece Zeyd b. Sâbit'in ismi vahiy kitâbeti bağlamında zikredilmiştir. Tarih kaynaklarında da Hz. Peygamber'in kâtipleri/vahiy kâtiplerine dair müstakil başlıklar yer almakta ancak bunların adedine dair farklı rakamlar telaffuz edilmektedir.²¹ Bazı modern araştırmacılar bu konuda en eski başlığın Belâzürî'ye ait olduğunu söyleseler de²² Halife b. Hayyât'ın (öl. 240/854-855) kronolojik olarak daha eski olduğu görülmektedir. Bu bağlamda zikrettiğimiz kaynaklarda asgari sayı bir iken günümüz araştırmacılarında bu sayıyı altmış bire kadar ulaştıranlar vardır.²³ Genel olarak vahiy kâtipliği müessesesinin keşişim kümesinde yer alan isimler şunlardır: Hz. Ali (öl. 40/661), Hz. Osman (öl. 35/656), Zeyd b. Sâbit, Übey b. Kâ'b (öl. 33/654) ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh (öl. 36/656-57).

Belâzürî, vahiyi ilk defa kaleme alanın Übey b. Ka'b olduğunun, onun bulunmadığı ortamlarda ise Zeyd b. Sâbit'e yazdırıldığının söylendiğini nakletmektedir.²⁴ Bu

¹⁷ Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 3/122-123.

¹⁸ bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Küttâbü'n-nebî* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1401), 6-9.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ: Sahihu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Fedâilü'l-Kur'ân", 3.

²⁰ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdül-mün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 7/249.

²¹ Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 99; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Riyâd ez-Ziriklî - Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/531; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1387), 6/179; Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. 'Abde (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1423), 33; Ebü'l-Âli Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Sürûş, 1379), 1/273; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dimaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hecr, 1417), 8/321.

²² Memmedzade, *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*, 45.

²³ Alfabetik sıralı liste için bk. A'zamî, *Küttâbü'n-nebî*, 176-179; Mertoğlu, "Vahiy Kâtibi", 42/448 (Yazar burada ilgili eserdeki sayıyı bizim kullandığımız matbu nüshadakinden farklı olarak 65 şeklinde vermektedir. Zikredilen eserin daha eski baskılarında kâtip sayısının kırklarda olduğu dikkatimizi çekmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla müellif, eserin her yeni baskısında listeye yeni isimler ilave etmiştir).

²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 1/531.

görüşü değerlendiren İbn Kesîr (öl. 774/1373) "O böyle söylerken muhtemelen Medenî sûreleri kastetmektedir. Zira Übey, Mekkî sûrelerin nüzülü esnasında orada yoktu (henüz Müslüman olmamıştı). Ancak sahabe vahyi Mekke'deyken de yazmıştı."²⁵ İbn Hacer (öl. 852/1449) aynı konuya dikkat çektikten sonra Mekke döneminde vahyi ilk defa kayda geçirenin Abdullah b. Ebî Serh olduğunun altını çizmektedir.²⁶ Taberî (öl. 310/923) ve İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) ise daha farklı bir hiyerarşi sunmaktadırlar. Onlara göre vahyi yazanlar Hz. Ali ve Hz. Osman idi. Onlar olmadığı durumlarda Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit, onlar da yoksa sair kâtipler vahyi yazardı.²⁷ Medine döneminin yaklaşık ikinci yılında (Bedir Savaşı'ndan sonra) nâzil olan²⁸ Nisâ Sûresi'nin 95. ayeti özelinde bakıldığında vahiy kitâbetiyle alakalı olarak önceliğin Zeyd b. Sâbit'e verildiği gözlemlenmektedir. Buhârî'nin (ve biraz daha detaylı şekilde Ahmed b. Hanbel'in [öl. 241/855]) rivayet ettiği hadise göre Berâ b. Âzib (öl. 71/690) Hz. Peygamber'in yanındayken mezkûr ayet nazil olunca Allah resûlü Berâ'ya Zeyd'i çağırmasını, gelirken de yazı malzemelerini getirmesini söylemiştir.²⁹ Hz. Peygamber'in özellikle Zeyd'i çağırması, Berâ'ya alternatifli bir liste sunmaması ya da yakınlarda kâtiplerden kimsenin bulunup bulunmadığını sormamasını manidar bulmaktayız. Hz. Ebû Bekir'in cem' ameliyesi öncesinde sadece Zeyd'i çağırması ve -Hz. Ömer'in de olduğu huzurda- onu ikna etmek için "Sen Resûlullah için vahyi yazıyordun."³⁰ demesi de onun vahiy kâtipliği müessesesinin bir numarasında olduğunu işaret eden hususlardandır.

Hz. Peygamber'in vahyi yazmalarını bizatihi kendilerinden istediği şahısların yanında umumi olarak ayetleri yazıya geçiren; kendileri için nüshalar oluşturan sahabîlerin varlığı da bilinmektedir. Hatta bu sahâbîler sadece ayetleri yazmakla kalmamış hadisleri de yazmaya başlamışlardır. Bu sebeptendir ki, Hz. Peygamber "Benden Kur'an'ın haricinde bir şey yazmayın. Kim benden Kur'an'dan başka bir şey yazdıysa onu imha etsin."³¹ buyurmuştur. Sahâbenin, ayetlerin yanında hadisleri de yazıya geçirmeye çalışmaları malzeme anlamında da o malzemeyi kullanacak ehil kişiler anlamında da asgari bir seviyeye ulaşıldığını hatta bunun aşıldığını göstermektedir. Medine döneminin ilk yıllarında Abdullah b. Saîd b. el-Âs (öl. ?) gibi bazı isimlerin özellikle yazmayı öğretmek üzere görevlendirilmeleriyle³² ortaya çıkan okuma yazma seferberliğinin kâtip sayısının artış sürecini hızlandırdığı düşünülmektedir. Allah'ın sözü ile Resûlullah'ın sözünü

²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/322.

²⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9/22.

²⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, 1/273-274.

²⁸ bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1431.

²⁹ Buhârî, "Fedâil", 4; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Annaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 30/617.

³⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/249.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/149; Ebû'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî Müslim, *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ: Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Zühd", 72; Rivayetin diğer varyantları için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, thk. Yûsuf el-'İş (Beyrut: İhyâu's-Sünnetü'n-Nebeviyye, 1974), 29-32.

³² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 2/89; Muhammed Hamîdullah, "San'atü'l-kitâbeti fi 'ahdîr-Resûl ve's-sahâbe", *Fikr ve Fenn* 3 (1964), 23.

ayıramayacak insanların dahi yazıya muttali olmaları neticesinde hadislerin yazımını Hz. Peygamber tarafından yasaklamıştır. Bu konuda genel olarak *Kur'an ile karıştırılması* gerekçe gösterilmektedir.³³ Söz konusu rivayetin mutlak bir yasak ifade etmediği, Peygamberimizin bu emrine aykırı davranan üstelik bunu onun izni ile yapan sahâbîlerin varlığıyla anlaşılmaktadır.³⁴ Binaenaleyh mevzubahis rivayetler sadece hadis kitâbeti ile alakalıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber yazı bilgisinin hangi seviyede olduğuna bakmadan -kendi için yazanlar da dahil olmak üzere- vahyi kaydeden kâtiplere müdahale etmemiş; nâzil olan ayetleri yazmalarını yasaklamamıştır.

1.3.Hz. Peygamber'in Kâtiplere Tavsiyeleri

Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'in insanlar nazarında kusur/eksiklik olarak kabul edilen bir vasfına -ümmî oluşuna- vurgu yaparken³⁵ haddizatında kitabın ona veben verildiğine, onun kendi başına bir kitap ortaya koyacak durumda olmadığına işaret etmektedir.³⁶ Mekke döneminde nâzil olan mezkûr ayetlerden yola çıkarak Hz. Peygamber'in ilanihaye yazı ilmine ve Arap yazısına dair vukûfiyetinde hiçbir değişikliğin olmadığını söylemenin gerçekçi olmadığını düşünüyoruz.³⁷ Hem nübüvvetin hem de devlet başkanlığının doğal sonucu olarak sürekli kâtiplerle muhatap olmak durumunda kaldığından, Peygamberimizin yazıya dair bazı bilgilere sahip olması son derece doğal bir süreçtir. Bununla birlikte onun hem okuması hem de yazması ile ilgili lehte/aleyhte birçok delil ve değerlendirme vardır.³⁸ Hudeybiye Musalahası (6/628) esnasında cereyan eden bir hadise Hz. Peygamber'in en azından babasının adını yazacak kadar yazıya vakıf olduğunu göstermektedir. Rivayete göre kâtip Hz. Ali, müşriklerin *Resûlullah* ifadesinin silinmesi talebine -Hz. Peygamber'in isteğine rağmen- olumsuz cevap vermişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber itiraza mahal olan kelime yerine kendi eliyle *Abdullah oğlu* yazdı. Hz. Ali'nin onun buradaki yazısının pek güzel olmadığını ifade etmesinden³⁹ anlaşıldığı kadarıyla o, yazı uygulaması alanında amatör düzeyin altında bir seviyededir.

Hz. Peygamber'in, kâtiplere tavsiyelerinin başında Kur'an'ın temiz malzemeler üzerine yazılması gerektiği gelmektedir.⁴⁰ Güzel yazıyla ilgili teşvikleri de kaynaklarda yer almış,

³³ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. İbrahim Kutluay, "Erken Dönemde Hadislerin Kitâbet ve Tedvinine Dair İsnâşeriyye'nin Görüşleri ve Bazı Sahâbîlere Yönelttiği Tenkitlerin Değerlendirilmesi", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 6/11 (2020), 19; Akcan, *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-*, 34.

³⁴ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/127; Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuha: Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İlim", 3.

³⁵ el-A'râf 7/157-158.

³⁶ bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/2298.

³⁷ Kadî İyâz'ın (öl. 544/1149) "Her ne kadar fiilen yazdığı sabit olmasa da kendisine her şeyin ilmi (Kur'an) verilmiştir. Bu sebeple ondan yazı harfleri ve onların güzel yazımına dair haberler varid olmuştur." demektedir. bk. Ebû'l-Fazl İyâz b. Müsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, thk. Abde Ali Kûşek, (Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1442), 447-448; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/504.

³⁸ bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, thk. Muhammed es-Sânî b. Ömer (Riyad: Dâru Edvâu's-Selef, 1428), 5/2181-2186; Ziya Şen, "Kur'an'da Ümmî Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmîliği", *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 209-217.

³⁹ Buhârî, "Meğâzî", 43.

⁴⁰ Ebû Ubeyd el-Herevî el-Ezdî Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervan Atıyye vd. (Beyrut/Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995), 399.

“Güzel yazı hakikatin açıklığını artırır.”⁴¹ buyurmuştur.⁴² Hüsn-i hattın bir gereği olarak besmele özelinde, münferiden harflerin yazılışıyla alakalı rivayet kaynaklarında merfû bazı haberler yer almıştır. Bunlardan biri vahiy kâtibi Muâviye'den nakledilmiştir. Hz. Peygamber ona “Ey Muâviye! Divite lîka koy/mürekkebinî ıslah et,⁴³ kalemin ucunu düzgün yap, bâ'yı yay, sîn'i belirt, mîm'i köreltme, lafzatullah'ı güzel yap, rahmân'ı uzat, rahîm'i iyi yap.”⁴⁴ Râvi de bu durumdan hareketle kendi kâtibine benzer hususlarda tavsiyelerde bulunmuştur.⁴⁵ Hz. Ali'nin, kâtibine tavsiyesi olarak kaynaklarda yer alan “Kalemini kulağının arkasına koy ki, senin için hatırlatıcı olsun.”⁴⁶ ifadesi Hz. Peygamber'den (Zeyd ve Enes kanalıyla) merfû olarak rivayet edilmiş olsa da⁴⁷ bu rivayetlerin senedi tenkit edilmiştir.⁴⁸ Eski dönemlerde mürekkebin dağılmasını engellemek maksadıyla kullanıldığı bilinen yöntemlerden biri de *topraklamadır*. Hz. Peygamber'in kâtiplere adı geçen uygulamayı tavsiye ettiğini bildiren hadisler de vardır. Bunlarda birinde “Biriniz bir yazı yazdığında onu topraklasın. Zira bu, maksada ulaşmada en verimli yoldur.”⁴⁹ buyrulmaktadır. Bu bağlamda nakledilen “Yazıyı topraklayın, zira toprak mübarektir.” benzeri rivayetler daha zayıf görülmektedir.⁵⁰

Daha spesifik bir örnek olarak Enes b. Mâlik (öl. 93/711-712), Hz. Peygamber'in “Biriniz besmele yazdığı zaman *Rahmân* kelimesini uzatsın.”⁵¹ dediğini nakletmiştir. Münâvî (öl. 1031/1622) buradaki ifadeyi *mîm* harfi ile *nûn* harfi arasındaki çizginin (yatay olarak) uzatılması olarak şerhetmiş ancak rivayetin isnadının sıhhatini eleştirmiştir.⁵²

⁴¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983), 1/260; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *Edebü'l-ımlâ' ve'l-istimlâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1981), 165.

⁴² Rivayet hakkında *münker* hükmü verilmiştir. bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebül-matbuatî'l-İslâmiyye, 2002), 4/374-375.

⁴³ Divite lîka koymak; mürekkep kabına ipek vb. koyarak mürekkebin dağılmasını önlemek ya da bu malzeme ile mürekkebin birbirine alışmasını sağlamak anlamlarına gelmektedir. bk. Mütercim Asım Efendi, *el-Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2013), 5/4157.

⁴⁴ Sem'ânî, *Edebü'l-ımlâ' ve'l-istimlâ'*, 170.

⁴⁵ bk. Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, 1/267.

⁴⁶ Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, 1/263.

⁴⁷ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuha: Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “İstî'zân” 21; Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406), 1/278.

⁴⁸ bk. Tirmizî, “İstî'zân”, 21; Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 4/482; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 8/574.

⁴⁹ Tirmizî, “İstî'zân”, 20 (Müellifin kendisi naklettiği bu rivayetin zayıflığına işaret etmektedir).

⁵⁰ bk. Sem'ânî, *Edebü'l-ımlâ' ve'l-istimlâ'*, 173-174; Zeynüddin Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârîfin el-Münâvî, *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmi'î's-sağîr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1391), 1/432.

⁵¹ Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, 2/267; Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, 1/296.

⁵² bk. Münâvî, *Fezû'l-kadîr*, 1/433.

Hız. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'e "Besmeleyi yazarken sîn harfini beyan et."⁵³ ya da "Bismillâhirrahmânirrahîmi (yazarken sîni) uzatma."⁵⁴ şeklindeki tavsiyesi de hatla ilgili harf bazında yapılan tavsiyelerdendir.

Arap yazısını farklı okumalara muhtemel hale getiren en önemli unsurun nokta ve hareke olduğu bir hakikattir. Bu sorunun çözümüne dair çalışmaların ilk olarak hicri 1. asrın ortalarından sonra başladığı genel olarak dillendirilse de Hız. Peygamber'e nispet edilen bazı rivayetler harflere nokta koyma uygulamasını asr-ı saadete kadar götürmektedir. Emevî döneminin önemli dîvân kâtiplerinden olan Ubeyd b. Evs'ten (öl. ?) gelen rivayet şu şekildedir: "Ben Muâviye'nin yanında bir yazı yazıyordum. Bana dedi ki: 'Ey Ubeyd! Yazılarını rakş et. Ben Hız. Peygamber'in huzurunda yazdığım yazıyı rakşettim.' 'Ey Emîrül-mü'minin harflerin rakşı nedir?' diye sordum. Dedi ki: 'Her harfin kendisine ait olan noktaları koy."⁵⁵ Burada mevzubahis işlemin harflerin tefrikiyle alakalı olduğuna dikkat çekmek gerektiğini düşünüyoruz. Zira bu tür rivayetlere tereddütle yaklaşanlar, mushafa nokta koyma işinin sıfırdan bir sistem icadı şeklinde değerlendirmektedirler.⁵⁶ Ancak bu görüşün iskelet metne nokta koyma ihtiyacının lahn (manayı bozan okuyuşlar) sebebiyle ortaya çıktığını ve bu noktaların harekeyi karşılamak üzere konduğunu göz ardı ettiği kanaatindeyiz. Mamafih mushaf metnine ilk müdahale i'râb (kelimelerin son harfinin harekesi) ile sınırlı kalmıştır.⁵⁷

Hız. Peygamber'in kâtiplere tavsiyelerinin, zamanın hüsn-i hat kurallarının çerçevesini inşa ettiği anlaşılmaktadır. Kitâbetin süjesi Kur'an olunca hat bağlamında tavsiyelerle yetinilmemiş, yazılmış metnin hareke, nokta, mahreç gibi hususlar açısından doğru telaffuz edildiği de teyit edilmiştir. Zeyd b. Sâbit, Hız. Peygamber'in kendisine vahyi yazdırdığını, imlâ işi bittikten sonra da yazdıklarını ona arzettiğini, şayet bir hata varsa onu düzelttiğini daha sonra da o ayetleri Müslümanlara okuduğunu söylemiştir.⁵⁸ Yazma işinin bazen aynı anda birçok kişi tarafından yapıldığı ve ilgili ayetlerin zihinlere yerleşmesi için Hız. Peygamber'e defaatle arz edildiği de bu bağlamda nakledilen haberlerdendir.⁵⁹ Böylece kaydedilen sûre pasajlarının doğru yazıldığı ve telaffuz edildiği iyice teyit edilmiş olmaktadır. Malumdur ki, bahsi geçen pasajlar elimizdeki mushaf tertibine göre nâzil olmamıştır. Hız. Peygamber kâtiplerinin vahyi yazmalarının ardından yazılanları hangi süreyle ekleyeceklerini de söylemiştir.⁶⁰

⁵³ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 72/174.

⁵⁴ Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, 448.

⁵⁵ Bağdâdî, *el-Câmî' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/169; Sem'ânî, *Edebü'l-implâ' ve'l-istimplâ'*, 171.

⁵⁶ bk. Öğmüş, "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kiraat Ayırımı", 14.

⁵⁷ bk. Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kiraati*, 58.

⁵⁸ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1984), 5/142; İsmail Hakkı İzmîrli, *Tarih-i Kur'an* (İstanbul: Böre Yayınevi, 1956), 9.

⁵⁹ Bigiyef, *Kur'an ve Mushaf Tarihî*, 75.

⁶⁰ Ebü'l-Kâsım (Ebü Muhammed) Şihâbüddin Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî Ebü Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdir, 1975), 33.

1.4.İlk Yazılı Nüshalar ve Özellikleri

İlâhî vahyin ilk olarak ne zaman yazılmaya başlandığına dair kaynaklarda kesin bir bilgi yer almasa da -üç yılı fetret dönemi olarak geçen- risâletin beşinci yılına ait yazılı nüshalardan bahsedilmektedir.⁶¹ Tâhâ ve Tekvîr sûrelerine ait olan söz konusu nüshalar Hz. Ömer'in İslâm'a girişinin anlatıldığı meşhur hâdisе bağlamında zikredilmekte ve onun bu nüshaları alıp okuduğu nakledilmektedir.⁶² Tekvîr Sûresi'nin yedinci sırada nâzil olduğu göz önüne alındığında vahyin kitâbetinin henüz ilk yıllarda başladığını anlamak zor olmayacaktır.

Nâzil olan ayetlerin sistematik bir derleme oluşturacak şekilde yazılması kırtâsa ulaşımın zor ve sınırlı olduğu bu ortamda pek mümkün olmamıştır. Medine dönemi de dahil olmak üzere kağıdın henüz o coğrafyada mevcut olmayışı, ayetleri öncelikle geçici olarak basit ama ulaşımı kolay malzemeler üzerine yazmayı, süre tamamlandıktan ve daha münasip yazı malzemeleri temin edildikten sonra onlara istisnah etmeyi zorunlu kılmıştır.⁶³ Nâzil olan ayetler Hz. Peygamber'in huzurunda kaydedilmiş ve doğru yazıldığını/okunduğunu teyit için ona arz edilmiştir.⁶⁴ Ashab-ı kirâm, zaptı ve fonetiği böylece tespit edilmiş olan Kur'an nüshalarını sadece kendileri için çoğaltmakla kalmamış Peygamberimizin evinde muhafaza için de bir nüsha kaleme almışlardır.⁶⁵ İleride bahsedileceği üzere Hz. Ebû Bekir cem'u'l-Kur'ân esnasında bunlardan istifade etmiştir. Mevzubahis nüshaların yazı için özel üretilmiş parşömen (deri) üzerine yazılmış olması ihtimali yüksektir. Zira Hz. Peygamber döneminde uluslararası belgelerin düzenlenmesinde ve vahyin kaydedilmesinde bu malzemenin kullanılması onun tarafından tavsiye ve dikte edilmiştir.⁶⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de parşömenе karşılık olmak üzere *rakk* kelimesi geçmektedir. Tûr Sûresi'nin 2 ve 3. ayetinde "*İnce deri (rakk) üzerine satır satır yazılmış kitaba yemin olsun ki!*" buyrulması hem Kur'an'ın Hz. Peygamber devrinde yazılmasına hem de yazıldığı malzemeye delil olarak kullanılmıştır.⁶⁷

1.5.Nüzul Döneminde Arap Yazısında Nokta ve Hareke

Yazının, yazanın/yazdırmanın meramını ihtilafa mahal vermeyecek şekilde resmedilmesi gayesini taşıdığı açıktır. Nüzûl döneminde benzer harfleri birbirinden ayırmaya yarayan noktaların ve sesli harfleri sembolize eden hareketlerin bulunmamasının Arap yazısının

⁶¹ Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümelere* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1993), 41.

⁶² bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshâk, *Kitâbü's-siyer ve'l-meğâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (Dâru'l-Fîkr, 1398), 182-183; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevî*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Kahire: Mustafa el-bâbi el-Halebî, 1375), 1/345.

⁶³ Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 43.

⁶⁴ Zâhid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 24.

⁶⁵ İzmîrli, *Tarih-i Kur'an*, 9.

⁶⁶ Nuray Yıldız, "Parşömen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/177.

⁶⁷ bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 5/143.

en ciddi handikaplarından birisi olduğu genel olarak dillendirilmektedir.⁶⁸ Ancak bu, Arapların mezkûr sorunu bilmedikleri ya da bunu aşmak için hiçbir çözüm üretmedikleri anlamına gelmemektedir. Aksine bu sorunun çözümüne dair addımların Arap yazısının mucitlerinin de gündeminde olduğu nakledilmektedir. Bu konuda İbn Abbas'a (öl. 68/687-88) nispet edilen rivayete göre Arap yazısının ilk icat eden üç kişi arasındaki görev taksiminde Âmir b. Cizre'ye noktaları koyma işi düşmüştür.⁶⁹ Söz konusu hâdise İslâm'ın geliştiren asırlar öncesine tekabül etmektedir. Dolayısıyla *i'câm/rakş* denen nokta koyma işi haddizatında Arap yazısının ta aslında vardır ve muhtemelen süreç içinde yazıyı sadeleştirmek ya da kolaylaştırmak için terkedilmiştir. Bu durum kurumsal olarak nokta koyma işinden asırlar sonraki eserlerde dahi kendini göstermektedir.⁷⁰ Ayrıca onların, yardımcı işaretler bulunmadan bir yazıyı okuyabilmeyi kişinin zeka seviyesinin göstergesi, aksini ise küçümseme olarak kabul ettikleri de bir vakiydir.⁷¹ Müsteşrikler arasında da İslâm öncesi dönemde nokta ve/veya hareke fonksiyonunu icra eden işaretlerin bulunmasının mümkün olduğunu kabul edenler vardır. Zira Arapça, Sami dil ailesindedir ve aynı dil ailesinden olan Süryanice'nin yazımında bu tür işaretler kullanılmaktadır.⁷² Modern dönem araştırmacılarının kanaatleri de bu doğrultudadır. Onlara göre nokta/hareke tarzı işaretlemeler en geç olarak Asr-ı saâdet'te, daha yüksek ihtimalle ise Cähiliye devrinde başlamıştır.⁷³

Hız. Peygamber'in, yazım kuralları noktasında kâtiplere bazı tavsiyeleri olduğuna daha önce değinilmişti. Bir vahiy kâtibi olan Muâviye'nin kendi kâtibine harflerin noktalarını koymasını dikte etmesi, Peygamberimizin de kendisine bu şekilde tavsiyelerde bulunduğunu söylemesi⁷⁴ ilk yazılı Kur'an nüshalarında da harflerin karışmaması için bir dizi teşebbüslerde bulunulduğunu işaret etmektedir. Her ne kadar ilk yazılı Kur'an nüshaları günümüze ulaşmamış olsa da Hız. Peygamber'in vefatından kısa süre sonra yazılan bazı evraklar⁷⁵ bu uygulamanın varlığını teyit etmektedir. Tespit edilen yazılara göre Kur'ân-ı Kerîm harflerinin noktalanmasından onlarca yıl önce bile bir, iki hatta üç noktalı bazı harflerin altındaki/üstündeki noktalar açıkça görülmektedir.⁷⁶ Bununla birlikte nokta ve hareke tarzı işaretlemelere dair rivayetlerin sıhhatini şüpheli görenler de vardır. Bu iddia sahiplerine göre nokta ve hareke işini icra eden Ebü'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ve talebelerinin neden sil baştan yeni bir yazı sistemi üretmiş oldukları

⁶⁸ Mesela bk. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Matbaatu İshâ el-Bâbî el-Halebî ve şürekâuhû, ts.), 1/140; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 127.

⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 31.

⁷⁰ Mesela bk. Durmuş Arslan - Lokman Yılmaz, "Sivas Ziya Bey Yazma Eserler Kütüphanesindeki Tefsirle İlgili Yazmalar Üzerine Bir İnceleme", *Antakiyat* 4/1 (2021), 135-136.

⁷¹ Nihad M. Çetin, "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 9 (1995), 20.

⁷² B. Moritz, "Arabistan (Yazı)", *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: MEB, 1978), 1/500.

⁷³ bk. Rekin Ertem, "Elifbâ (Alfabenin Tarihçesi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/40; Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/312.

⁷⁴ Bağdâdî, *el-Câmî li-ahlâki'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, 1/269; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'*, 171.

⁷⁵ Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 37.

⁷⁶ bk. George C. Miles, "Early Islamic Inscriptions Near Ta'if in the Hijaz", *Journal of Near Eastern Studies* 7 (1948), 240.

cevapsız sorulardandır.⁷⁷ Ancak söz konusu iddia, nokta ve hareke işaretlerinin nüzûl döneminde standart bir şeklinin bulunduğu varsayımı üzerine kurulu olduğu intibahı uyandırmaktadır. Hâlbuki bu konuda ortada olan tek hakikat bazı harf ve hareketlerin tespiti için bir takım özel uygulamaların yapıldığıdır. Yoksa vahyin ilk kitâbetinde nokta ve hareke bağlamında standart ve kâmil bir uygulamanın var olduğu değildir.

1.6.İlk Kur'an Nüşhaları Derlemeleri

Hz. Peygamber'in huzurunda yazılan ve doğru okunduğu teyit edilen nüshaların sahâbe tarafından kendileri için çoğaltıldığı ve bir nüshasının da dâr-ı saâdetde muhafaza edildiği daha önce ifade edilmişti. Buradan hareketle inzâl olunan sûrelerin kayıtlarının derlemesinin ilk zamanlardan beri yapıldığı söylenebilir. Bu hususta hicretin yakın öncesine dayanan bazı nakiller hem yaklaşık bir tarih işaret etmesi hem de derlemenin hacminden bahsetmesi yönüyle daha net bir resim çizmektedir. Mezkûr rivayetlere göre Hz. Peygamber, Akabe biatlarının üçüne de katılanlardan biri olan Râfi' b. Mâlik'e (öl. 3/625)⁷⁸ -muhtemelen ikinci ya da üçüncü Akabe biatında (622)-⁷⁹ on yıllık süre zarfında nâzil olan ayetlerin tamamını ihtiva eden bir derleme takdim etmiştir. Râfi' de bu mecmu'u alarak Medine'ye gelmiş, burada kendisi tarafından inşa ettirilen Benî Züreyk Mescidi'nde onu kavmine okumuştur.⁸⁰ Râfi'in önceki akabe biati/biatları esnasında Mekke'de Tâhâ ve Yûsuf sûrelerini istinsah ederek yanında götürdüğü de kaynaklarda yer almaktadır.⁸¹ Bu meyanda adı geçen mescid Medine'de içinde ilk defa Kur'an okunan mescid -haddizatında İslâm'da ilk mescid-⁸² olarak tavsif edilmektedir.⁸³ Kavmi her ne kadar okuma yazma hususunda pozitif bir şöhrete sahip olmasa da Râfi' -birçok alanda olduğu gibi- yazı alanında da mükemmel kabul edilen insanlardandır. Onun bu şöhreti Câhiliye dönemine kadar uzanmaktadır.⁸⁴ Bu durum bizi, mevcut Kur'an metinlerinin hem kaleme alınması hem okunması hem de vahyin muradının anlaşılması konusunda Râfi'in Yesrib şehri için büyük bir fırsat olduğu kanaatine yönlendirmektedir.

Hicret öncesi Medine'ye gönderilen mushaf derlemesi hacim açısından basite alınacak bir miktarda değildir. Zira Mekke'de nâzil olan ilâhî vahyin kelime/harf bazlı hacmi Medine'de nâzil olanlarınkinden fazladır.⁸⁵ Yani iyimser bir bakış açısıyla Râfi' ile

⁷⁷ Öğmüş, "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı", 14.

⁷⁸ Mustafa Karataş, "Râfi' b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/392.

⁷⁹ Şulul, *Kur'an Tarihi*, 275.

⁸⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, 2/370; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, thk. Hâlid Abdülğânî Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 3/58; Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 44.

⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi Yayınları, 1426), 584; Şulul, *Kur'an Tarihi*, 275.

⁸² Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 44.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410), 2/169.

⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/467.

⁸⁵ Muhammed Khyzer Bin Dost - Munir Ahmad, "Kur'ân-ı Kerîm'in İstatistiksel Görünümü ve Mekki-Medenî Sûreler Arasındaki Simetri", çev. Mustafa Şentürk, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2009), 29.

Medine'ye gönderilen derleme elimizde mevcut olan mushafın yarı hacmine tekabül etmektedir. Hem yazı/font büyüklüğü hem de o yazının üzerine yazıldığı malzemenin kalınlığı göz önüne alındığında⁸⁶ söz konusu nüshanın Hz. Peygamber'e olduğu kadar Râfi'e de ciddi bir taşıma ve muhafaza külfeti getireceği muhakkaktır.

Yukarıda zikredilen veriler ışığında adı *Mushaf* olarak konmasa ve bugünkü anlamda kitap formatında olmasa da Hz. Peygamber devrinde yazılı Kur'an nüshalarının bir araya getirilmesiyle ilgili çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu işlemin bir arşiv ameliyesi şeklinde Hz. Peygamber'in evinde ihdas edildiği hatta söz konusu arşiv kayıtlarının bir nüshasının hicret öncesinde Medine'ye ulaştırıldığı ve on yıl boyunca nâzil olan ayetlerin/sûrelerin oranının ahali tarafından metin üzerinden okunduğu kaydedilmektedir.

2.Hz. Peygamber'den Sonra Yazılı Nüshaların Derlenmesi

Vahyin nüzûlünün devam ettiği süreçte nüzûl ile eş zamanlı bir mushaf derlemesinin mümkün olamayacağı aşikârdır. Zira nüzul sırası ile mushaf sırası aynı değildir. Ayrıca nesh hadisesi devam etmektedir.⁸⁷ Vahyin tamamlanmasının ardından bu derlemenin Hz. Peygamber tarafından yapılması da mümkün olmamıştır. Çünkü son nâzil olan ayet ile Hz. Peygamber'in vefatı arasında sadece dokuz gün vardır.⁸⁸ Dolayısıyla yazılı tüm dokümanların cem' edilmesi vazifesi hulefâ-yi râşidîne kalmıştır. Bu noktada özellikle Hz. Ebû Bekir ile başlayan daha sonra Hz. Osman ile tekamülünü tamamlayacak olan sürece değinilmesi gerekmektedir.

2.1.Hz. Ebû Bekir Mushafı

Kur'ân-ı Kerîm nübüvvet döneminde mushaf haline getirilmediği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra da evelemirde bu işe teşebbüs eden olmamıştı. Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine ilk yıllarında gerçekleşen meşhur Yemâme savaşında (12/633) birçok hafızın şehit olması⁸⁹ akabinde Hz. Ömer'in Kur'an'ın iki kapak arasına toplaması teklifi öncelikle halifenin tepkisel reddi, sonrasında ise ikna olmasıyla sonuçlanmıştı.⁹⁰ Bazı kaynaklara göre Hz. Ebû Bekir cem' işine kendi başına (muhtemelen hâne-i saâdette bulunan nüshaları bir iple tomar haline getirmek suretiyle)⁹¹ başlamış, ardından Zeyd'den, derlediği nüshaya bakmasını istemiştir. Zeyd bu işten kaçınınca Hz. Ömer'den yardım istemiştir.⁹² Aynı tepkisel reddin görev kendisine tevdi edilen Zeyd b. Sâbit'te de görülmesi vazifenin mesuliyeti hususunu açıkça ortaya koymaktadır.

---

⁸⁶ Bahsedilen nüshanın hacmi hakkında bir fikir vermesi adına günümüze ulaşan en eski mushafın fotoğraflarına bakılmalıdır. Mesela bk. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushafın Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015), 181, 243.

⁸⁷ Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, 57.

⁸⁸ İzmirli, *Tarih-i Kur'an*, 10.

⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Önkâl, "Müseylimetülkezzâb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/90-91.

⁹⁰ Detaylar için bk. Buhârî, "Fedâil", 3.

⁹¹ bk. Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 49.

⁹² Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim el-Fihri İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrül-Kur'ân*, thk. Miklos Muranyi (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/31; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 57; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Müşkilül-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 5/304.

Neticede Zeyd vazifeyi kabul etmiş ve mushafı oluşturacak parçaları belli kurallar çerçevesinde bir araya getirmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in cem'ine başlanmadan önce Hz. Ebû Bekir'in organizasyonunda, Zeyd b. Sâbit başta olmak üzere sahâbeden bazıları ile bir dizi toplantılar gerçekleştirilmiştir.⁹³ Toplantının gündem maddeleri hakkında net bir bilgi bulunmama ile birlikte sonrasında yaşananlar buna dair bazı fikirler vermektedir. Rivayete göre halife Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Zeyd b. Sâbit'ten Mescid-i Nebevî'nin kapısında oturup iki şahitle beraber Kur'an'dan bir bölüm getirenlerin getirdiklerini (mushafa) yazmalarını istemiştir.⁹⁴ Başka rivayetlerde ise Hz. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit'in bu işe en ehil kişi olduğuna dair taltiflerini sıraladıktan sonra "Bu Kur'an'ın izini sür ve onu cem' et." dediği ifade edilmektedir.⁹⁵ Bunun üzerine Zeyd de aynı fiil kalıplarıyla (فَتَتَبَّعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعَهُ) farklı yazı malzemeleri ve hafızalardan ayetleri derlediğini söylemiştir.⁹⁶ Mezkûr toplantının katılımcılarından olan Hz. Ömer de Müslümanları toplayıp "Her kim Resûlullah'tan Kur'an'a dair bir şey aldı ise bize getirsin." diyerek⁹⁷ cem' işinin seferberlik ayağını başlatan kişi olmuştur.

Burada şu hususun altını çizmek gerekmektedir: Zeyd b. Sâbit'in mushafa kaydettiği ayetler herhangi birisi tarafından şahitle birlikte getirilen, bilinmeyen ya da duyulmamış şeyler değildi. Aksine zaten Kur'an'ın tamamı Hz. Peygamber'in ağzından defalarca dinlenmiş ve ezberlenmiş, kıraatiyle meşhur sahâbiler aracılığıyla da herkese ulaştırılmıştı.⁹⁸ Zeyd'in üzerine düşen en zor vazife -ki bu haddizatında bütün sahâbe için en zor olandır- Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış ve yıllarca muhafaza edilmiş olan somut malzemeleri tespit edip ortaya çıkarmaktır. Söz konusu dokümanlar ezberlenmeden ya da ezbere bilenden şifâhen alınmadan hatasız okunduğundan emin olunması mümkün olmayan bir mahiyet taşımaktadır. Bu yönüyle cem' edilen nüshaların -her ne kadar resmî evrak hüviyeti bulunsa da- okunmak ve/veya ezberlenmek için pek fonksiyonel olmadığı aşikârdır. Muhtemeldir ki, sesin yazıdan evla olduğu bu ortamda Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiği belirtilen Kur'an nüshalarına da sahâbenin elindeki şahsi nüshalara da pratik fayda açısından beklenenden fazla ehemmiyet gösterilmemiştir. Bunun yanında Peygamberimizin huzurunda yazılmış nüshaların muhafazası noktasında sahâbe arasında bir yarışın var olduğu ve o nüshalara yüklenen manevi misyonun gereği olarak onlarla teberrukte bulunduğu da menkul haberlerdendir.⁹⁹ Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'an'ın cem'i esnasında huzûr-i nebîde kaydedilmiş ve ona arz edilmiş nüshalara ulaşmak zor olmasa gerekir. Zeyd b. Sâbit'in -ezberinde var olan ancak- somut

⁹³ İzmirli, *Tarih-i Kur'an*, 11; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, 45.

⁹⁴ İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrü'l-Kur'an*, 3/27-28; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 51.

⁹⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 55.

⁹⁶ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 1/281.

⁹⁷ İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrü'l-Kur'an*, 3/28.

⁹⁸ Zeyd b. Sâbit'ten nakledilen şu hadis bu hususu işaret etmektedir: "Mushafı yazarken Ahzab Süresi'nden bir ayeti (23. ayet) kaybettim. Halbuki Hz. Peygamber'in onu okuduğunu duyuyordum. Araştırdık ve onun Huzeyme'de var olduğunu gördük. Daha sonra onu mushafta ait olduğu sûreye ekledik." Buhârî, "Fedâil", 3. Übey b. Ka'b da başından geçen aynı meyandaki bir hadiseyi anlatmaktadır. bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/56.

⁹⁹ Bigiyef, *Kur'an ve Mushafı Tarihi*, 76.

nüşanın ikinci şahidine ulaşamadığı tek örnek Tevbe Süresi'nin son iki ayeti¹⁰⁰ olmuştur.¹⁰¹ Kaynaklarında bu rivayetin sıkça yer alması ise bir telmih örneği olması hasebiyledir. Zira Zeyd b. Sâbit de Hz. Peygamber'in yaptığı gibi Huzeyme b. Sâbit'in (öl. 37/657) şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk saymıştır.¹⁰² Bu örnek, mushaf kitâbeti bağlamında gündemde olan bir başka tartışmayı -iki şahitten maksadın ne olduğunu-¹⁰³ da vuzuha kavuşturacak mahiyettedir. *İki şahitten* kastedilenin *hıfz ve yazılı nüsha* olduğuna dair görüşler doğru kabul edildiğinde Zeyd'in onun şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk sayması şeklindeki olağandışı durumu belirtmesi gereksiz bir beyan olacaktır.¹⁰⁴

2.2.Hz. Ebû Bekir Mushafı'nın İnşasında İnisyatif Meselesi

İlk mushafın cem'inde, sübût bulmuş bir ayetin dışarıda kalıp kalmadığı ya da tespiti kesinleştirilmemiş bir ayetin mushafa yazılıp yazılmadığı bu bağlamda merak edilen hususlardandır. Öncelikle dikkat çekmek gerekir ki, Zeyd b. Sâbit kitâbet işinde yalnız değildir. Sahâbenin önde gelenlerinden birçok kişi ilk mushafın imlasında ona refakat etmişlerdir.¹⁰⁵ Kaldı ki Zeyd'e görevi tevdi edenler de ona mutlak olarak ittiba etmiş değildir. Hz. Ömer'in Tevbe Süresi'nin 100. ayetini بِالْحَقِّ يَأْتِيهِمْ يَاحْسَانَ şeklinde okumasına Zeyd itiraz etmiş ancak Hz. Ömer bu okuyuşta ısrar etmiştir. Zeyd "Mü'minlerin emiri daha iyi bilir."¹⁰⁶ deyince Übey b. Ka'b'ı çağırılmış o da Zeyd gibi (وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ يَاحْسَانَ) okuyunca "Peki o zaman." demiş ve Übey'in okuyuşuna tabi olmuştur.¹⁰⁷

Bir vakia olarak mushaf metni hususunda -cem' faaliyetinin en başındaki isimler de dahil olmak üzere- kimsenin münferid okuyuşları/tercihleri nazarı dikkate alınmamıştır. Hz. Ebû Bekir'in Kâf Süresi'nin 19. ayetini بِالْحَقِّ سَكْرَةَ الْخَمْرِ بِالْمُؤْتِ بِالْحَقِّ okusa da¹⁰⁸ -nispetin sıhhatine rağmen-¹⁰⁹ mushafta بِالْحَقِّ سَكْرَةَ الْخَمْرِ بِالْحَقِّ şeklindedir. Hz. Osman Kehf Süresi'nin 79. ayetini (muhtemelen resmî mushaf öncesi dönemde) كَلِّمْ سَفِيحَةً صَالِحَةً şeklinde yazmış,¹¹⁰ ancak resmî'l-mushafta صَالِحَةً kelimesi yer almamıştır. Hz. Ömer *recm ayeti* diye meşhur olan ve lafzı mensûh kabul edilen ayeti Hz. Peygamber'den duyduğunu ısrarla söylediği (Zeyd de buna şahitlik ettiği)¹¹¹ halde

¹⁰⁰ Bazı rivâyetlere göre Ahzâb Süresi'nin 23. ayetiyle ilgili bu hadise gerçekleşmiştir. bk. Buhârî, "Meğâzi", 17.

¹⁰¹ Buhârî, "Ahkâm", 37; Tirmizî, "Tefsîr", 48.

¹⁰² Huzeyme, satış akdinin şahidi olmadığı halde bir bedevinin karşısında Hz. Peygamber lehine şahitlik yapmıştır. Bu sebeple Peygamberimiz de onun şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk saymıştır. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/279-280.

¹⁰³ bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/14-15; Demirci, *Kur'an Tarihi*, 161-162.

¹⁰⁴ Kevserî de Huzeyme hadisinin kesin olarak yazı ile delillendirmeyi işaret ettiğini belirtmektedir. bk. Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 28.

¹⁰⁵ Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 28.

¹⁰⁶ Rivâyete göre hadise Hz. Ömer'in hilafeti zamanında yaşanmış gibi görünse de başka kaynaklarda farklı şekilde nakledilmiştir. bk. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîlî'l-Kur'an*, 11/641.

¹⁰⁷ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 301.

¹⁰⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkilî'l-Kur'an*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423), 24.

¹⁰⁹ bk. Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nahvî en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, thk. Abdülmün'im Halil İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 4/150.

¹¹⁰ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 303.

¹¹¹ bk. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/407.

yine mushafa yazılmamıştır.¹¹² Hz. Hafsa ve Hz. Aişe kendileri için mushaf yazdırırken Bakara Sûresi 238. ayetteki *وَصَلَاةَ الْعَصْرِ* ibaresinin devamına mushafın terkibinde ilave edilmesini istemişlerdir. Ancak Hz. Ebû Bekir mushafının kendi korumasında bulunduğu Hz. Hafsa'nın ya da sahâbenin hatalarını düzeltmekle meşhur Hz. Aişe'nin tercihleri mushaf metninin nihai yapısını etkilememiştir. Benzer tarzdaki okuyuşlar sahâbe arasında Kur'an lafzının kendilerinden sorulduğu Übey b. Ka'b, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali gibi isimler yanında İbn Abbâs, Selmân, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi önde gelen isimlerden de nakledilmiştir. Bu nakillerin bazen kişisel kıraatlerde bazen de kişisel mushaflarda olması da sonucu değiştirmemiştir.¹¹³

2.3.Hz. Ebû Bekir Mushafı'nın Özellikleri

Zürkânî (öl. 1367/1948) ve ondan naklen Karaçam, Demirci vd. Hz. Ebû Bekir mushafına dair, en ince ilmî tespit usûleriyle toplandığı, tilâveti mensûh ayetlerin alınmadığı, doğruluğunun icmâ ve tevâtür ile sâbit olduğu ve yedi harfi barındırdığı şeklinde dört temel özellikten bahsetmektedirler.¹¹⁴ Ancak mesela birçok zaman müterâdif kelimelerin kullanımı şeklinde tezahür eden yedi harfin hem azimet hem de ruhsat vehinin nasıl aynı metinde yer aldığını ya da bu çıkarımı masâdir-ı asliyyeden hangi kaynaklara dayandırdıklarını belirtmemektedirler. Haddizatında sınırı ve kapsamı tespit edilemeyen yedi harf gibi bir vakianın mushafa nasıl kaydedildiğini de anlamak mümkün gözükmemektedir. Sehâvî (öl. 643/1245) ve talebesi Ebû Şâme'nin (öl. 665/1267) yorumuna göre Zeyd b. Sâbit'in yazılı malzeme yanında insanların hafızalarındaki (صدر الرجال) ayetleri de toplamalarının gayesi Kur'an'ın nâzil olduğu yedi harf kapsamındaki okuyuşlara da vâkîf olmaktır. Zira insanların kıraatleri kendileri için verilen cevaz sebebiyle farklı şekillerde olabilmekteydi. Bu sebeple mushaf cem'î sürecinde insanların kendi hafızalarından istifade ile istinsah ettikleri nüshalar değil, bizatihi Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış nüshalar nazar-ı itibara alınmıştır.¹¹⁵ Hz. Ebû Bekir mushafının bir özelliği de -Hz. Osman mushafından farklı olarak- sadece ayetlerin tertibinin yapılması; sûre bazında bir tertibin yapılmış olmamasıdır.¹¹⁶

2.4.Cem' Sonrası Ortaya Çıkan Mushaf, Akıbeti ve Etkileri

Satırlar ve sadırlarda muhafaza edilen Kur'an ayetlerinin birbirini takviye etmesiyle ortaya çıkan derlemeye ne isim verileceği tartışılmış¹¹⁷ ve neticede *suhuf* ya da *mushaf* ismi verilmiştir.¹¹⁸ Sonraki dönem kaynakları *mushaf* isminin İbn Mes'ûd'un teklifi ile

¹¹² İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrü'l-Kur'ân*, 3/26.

¹¹³ Yukarıda zikredilenler ve bunlara benzer şekilde mushaf hattına muhalif olan okuyuşlar ya da kişisel mushaflardaki muhalif yazılışlar müstakil başlıklar altında toplanmıştır. bk. Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 279-286; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 159-218.

¹¹⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 228-229; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, 175; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 165.

¹¹⁵ bk. Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Mervân el-Atıyye - Muhsin Harâbe (Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1997), 163; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 56-57.

¹¹⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/356.

¹¹⁷ Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, 55-56.

¹¹⁸ bk. Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 54-55; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 64; Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/242.

konduğunu söylese de¹¹⁹ daha eski (2/8. asır) kaynaklar, isim koyma işini onun kardeşi 'Utbe'ye (öl. 12-22/634-644) nispet etmektedirler.¹²⁰ Genel olarak Hz. Ebû Bekir'in icraatı neticesinde ortaya çıkan nüshaya *suhuf*, Hz. Osman'ın istinsahı ile ortaya çıkan nüshaya *mushaf* ismi verilse de Hz. Ebû Bekir'in cem' ettiği nüsha için de *mushaf* ismi kullanılmaktadır.¹²¹

Cem' neticesinde ortaya çıkan ilk mushaf vefatına kadar Hz. Ebû Bekir'in yanında kalmıştır. Sonra Hz. Ömer'e, daha sonra da Hz. Hafsa'ya intikal etmiştir.¹²² Mervân b. Hakem (öl. 65/685) Medine valiliğine atanınca (42/622) ondan mezkûr mushafı imha etmek niyetini beyan ederek talep etse de onun bu talebi cevapsız kalmıştır.¹²³ Hafsa'nın vefatından hemen sonra Mervân b. Hakem, Abdullah b. Ömer'den (öl. 73/693) Hz. Ebû Bekir mushafını kendisine göndermesini istemiş, eline ulaşınca da onu parçalamış,¹²⁴ ya da insanlara göstere göstere yakmıştır.¹²⁵

İlk mushafın üzerinde çok zaman geçmeden yüzlerce kişi Hz. Ebû Bekir mushafından istifade ile kendilerine özel nüshalar istinsah etmişlerdir.¹²⁶ Hz. Ömer zamanında devletin desteğiyle bu işin çok daha seri şekilde ilerlediği hatta onun vefatından ardından İslâm coğrafyasının dört bir tarafındaki mushafların sayısının yüz bine ulaştığı söylenmektedir.¹²⁷ Ayrıca mushaf imlâsında bağlayıcı bir otoritenin bulunmaması her yazdıranın kendi sahip olduğu bilgi doğrultusunda metne müdahale imkanını doğurmuştur. Hz. Hafsa'nın (diğer rivayette Hz. Âişe'nin) mushaf yazdırırken kâtibe Bakara Sûresi'nin 238. ayetine geldiği zaman kendisine haber etmesini söylemesi ve *وَالصَّلَاةِ وَالْوُضْئِ* ibaresinin devamına *وَصَلَاةِ الْعَصْرِ* ifadesinin eklenmesini istemesi de bu kabildendir.¹²⁸ Bu dönemde mushaf kitâbetinde ileri bir seviyeye ulaşıldığını gösteren bir husus da ince kalemle kolay taşınabilir mushafların yazılmasıdır. Ancak Hz. Ömer'in bu girişime sert tepki vererek büyük ebatlarda yazılmasını emrettiği bu şekildeki mushafı gördüğünde de mutlu olduğu nakledilmektedir.¹²⁹

Sürecin inşasında özellikle kurrâ sahâbenin etkisi yadsınamaz. Zira birçok sahâbî gittikleri yerlerde mushaf yazımında öncü olmuşlardır. Bunlardan biri de İbn Mes'ûd'dur. Hz. Ömer döneminde Kûfe'ye vali olarak atanan İbn Mes'ûd'un orada

¹¹⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 162; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 164; İzmirli, *Tarih-i Kur'an*, 11.

¹²⁰ bk. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî, *er-Ravzû'l-ünûf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bnî Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410), 6/35.

¹²¹ bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/356; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru'l-Livâ, 1407), 280.

¹²² Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 281.

¹²³ Ebû'l-Hasen Nürüddîn b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâtü'l-mesâbîḥ*, thk. Cemâl Aytânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 5/107.

¹²⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 283 (Müellif, Mervân'ın o mushafı parçaladığına dair tek rivayetin bu olduğunu söylemiştir).

¹²⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 94.

¹²⁶ Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 28.

¹²⁷ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaf Tarîhi*, 82.

¹²⁸ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 292.

¹²⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 398; Sahabenin mushaf kitâbetine dair hassasiyetleri için bk. İskender Şahin, "Sahabe Ve Tâbiînin Muşafı İlgili Tutumu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 308-317.

mushaf istinsahı konusunda çok sıkı çalıştığı anlaşılmaktadır. Hz. Ali de Kûfe'de mushaf yazanlara uğramış, onlara yol gösterici ve motive edici tavsiyelerde bulunmuştur.¹³⁰ Hz. Osman, istinsah ettirdiği mushafın haricindeki nüshaların imha edilmesini istediğinde İbn Mes'ûd, mushafını iade etmesi teklifine ciddi reaksiyon göstermiş¹³¹ ve halka istinsah ettikleri nüshaları muhafaza etmelerini telkin etmiştir. Resmî mushafa itirazı sebebiyle hainlik ile suçlanmış olacak ki, "Benim mushafım budur. Onu Hz. Peygamber'den duydum/dinledim."¹³² "Ey Kûfe (ya da Irak) halkı! Yanınızdaki mushafı gizleyin ve kaçırın (عُتُوها). Zira Allah Teâlâ, "Kim hıyanet ederse (ganimet malını kaçırırsa) kıyamet günü hıyanet ettiği şeyle birlikte gelir."¹³³ buyuruyor." demiştir.¹³⁴ Onun bu tavrının sahâbenin önde gelenleri arasında pek hoş karşılanmadığı da bir hakikattir.¹³⁵ Bu zaman diliminde Hz. Osman'ın emriyle Irak'ta mushafın yakılmasının yarattığı travma da ayrı bir vakiadır.¹³⁶ Onun bu uygulamasının hüsnüniyetle yapılmış hayırlı bir iş olduğu ya da aslında yaktırmadığı, yırtırdığı ya da yakattırdığı gibi uzun açıklamalar yapılmak durumunda kalınmıştır.¹³⁷

2.5. Resmî Mushaf İstinsahı Sürecini Hazırlayan Amiller

Yukarıda İbn Mes'ûd'un Hz. Osman mushafına kadarki süreçte ilk mushafın yaygınlaşmasına katkılarına ana hatlarıyla temas edilmişti. Tespit edildiği kadarıyla o mushafta yedi harf kapsamında değerlendirilebilecek -bazen paralel bazen de tezat teşkil etmeyen manalar şeklinde tezahür eden- birçok farklılık yer almaktaydı. Bu farklılıklar kelime, hatta sûre ilavesi/eksilmesi şeklinde de görülebilmekteydi.¹³⁸ Lokal olarak başka bir mushafa muttali olmayan Kûfe halkı için bu durumun bir sorun olması beklenemezdi. Zira onlar Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in övgüsüyle "İlk günkü gibi taptaze okumak isteyen"¹³⁹ müracaat edeceği kişiden öğreniyorlar, onun dikte ettiği mushafı imla ediyorlardı.

Kurrâ sahâbeden biri olan Übey b. Ka'b'ın da hem kendisine nispet edilen farklı okuyuşlar hem de mushaf sebebiyle meseleye müdahil olunması gerekmektedir. Her ne kadar M. Kemal Atik, Übey'in farklı bir mushafının bulunmadığını ve o mushafın imam mushaftan istinsah edildiğini söylese de¹⁴⁰ vakia -kronolojideki yeri belli olmamakla birlikte- ona nispet edilen bir mushafın varlığını göstermiş,¹⁴¹ tefsir/kıraat külliyatı onun resmü'l-mushafa aykırı birçok okuyuşunu kaydetmiş¹⁴² ve bu

¹³⁰ Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâk'ı-r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, 1/260.

¹³¹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 285.

¹³² İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrü'l-Kur'ân*, 3/26.

¹³³ Âl-i İmrân 3/161.

¹³⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 283.

¹³⁵ bk. Tirmizî, "Tefsîr", 10.

¹³⁶ bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 91; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 5/108.

¹³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/20.

¹³⁸ bk. M. Kemal Atik, "Abdullah b. Mes'ud ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 23-63.

¹³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/400.

¹⁴⁰ M. Kemal Atik, "Übey b. Ka'b ve Kur'an İlimindeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (1987), 166.

¹⁴¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 164-165.

¹⁴² Örnekler için bk. Durak Pusmaz, *Übey İbn Ka'b ve Tefsirdeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 106-147.

mushaf/okuyuşlar batılı araştırmacıların çalışmalarına konu olmuştur.¹⁴³ Şu kadar var ki, Übey'in hem vahyin kitâbeti hem de tilâveti hususundaki konumu tartışılmazdır. Zira o, Allah Teâlâ'nın, ismini zikrederek Beyyine Süresi'ni kendisinden dinlemesi için Hz. Peygamber'i gönderdiği kişidir.¹⁴⁴ Bu alandaki kıymeti sebebiyle Şam'a gönderilmiş ve bölgedeki kıraat kültürünün inşasında büyük rol üstlenmiştir.

Özel mushafı olan başka sahâbilerin de varlığı bilinmekle birlikte¹⁴⁵ zikredilen iki ismin kıraatlerinin ve/veya mushaflarının özel bir yeri vardır. Zira Übey'in kıraati ile yetişmiş Şamlı askerler ile İbn Mes'ûd'un rahle-i tedrisinden geçmiş Kûfeli askerler Hz. Osman'ın hilafetinin 6. yılındaki (30/650-651) Azerbaycan-Ermenistan seferinde aynı ortami paylaşmak durumunda kalmışlardır. Bu sefer süresince yaşananlara muttali olan Huzeyfe b. Yemân (öl. 36/656) sefer dönüşü evine bile gitmeden Hz. Osman'ın yanına gelmiş durumun vehametini ona arz etmiştir. Çünkü iki taraf da daha önce duymadıkları okuyuşlar sebebiyle işi birbirlerini tekfir etmeye kadar vardırırmışlardır.¹⁴⁶ Rivayetlerin bazı varyantlarında bir başka kişisel mushaf sahibi ve Basra kârîsi Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63) de meseleye müdahil olmaktadır.¹⁴⁷ Sorunların kendilerine ircâ edildiği isimler değişse de farklı mushafların yerelde oluşturduğu tekel, genelde fitne vesilesine dönüşmüş, benzer hadiseler hilâfet merkezinde de vuku bulunca¹⁴⁸ daha üst elden bir müdahale ihtiyacı zorunlu hale gelmiştir.

Resmî mushafı gerekli kılan durumlardan biri de *lahn* sorunudur. Kıraat ilminde birbirine zıt iki anlamı da ihtiva eden¹⁴⁹ mezkûr kavram, genel anlamda Arap dilindeki i'râb hatalarını ifade için kullanılmaktadır.¹⁵⁰ Her ne kadar bu anlamda lahn sorunu daha çok harekede tezahür etse de *نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمُونَ* (olması gerekir) ya da *مِنْ أُوْى* (من أوى olması gerekir) cümlelerinde olduğu¹⁵¹ gibi harfe tealluk eden kısmı da vardır. Haddizatında lahn sorununun tarihi Hz. Peygamber dönemine kadar dayanmaktadır. Resûlullah kendi huzurunda lahn yapan biri için "Kardeşinizi düzeltin." demiştir.¹⁵² Ancak lahn sorunu Arapça'nın Arap olmayanlar için zorunlu dil olması sebebiyle yaygınlaşmaya başlamış bir zaman sonra da kanıksanmıştır. Öyle ki artık halk arasında lahndan kaçınma ihtiyacı hissetmeyen kitleler türemiştir. İlim ehli ise bu hata

¹⁴³ Arthur Jeffery, "Ubey b. Ka'b Mushafı-I (1-22. Sureler)", çev. Alpaslan Sarı - M. Kemal Atik, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2009), 161-194; Arthur Jeffery, "Ubey b. Ka'b Mushafı-II (23-114. Sureler)", çev. Alpaslan Sarı - M. Kemal Atik, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 123-153.

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/357.

¹⁴⁵ bk. Pusmaz, *Übey İbn Ka'b ve Tefsirdeki Yeri*, 153.

¹⁴⁶ Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Mustağfirî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Fâris (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427), 1/352.

¹⁴⁷ Sürece dair rivayetler için bk. Ebû'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410), 8/410-412.

¹⁴⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 95.

¹⁴⁹ bk. Nihat Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstihlâhları* (İstanbul: İFAV, 2009), 89.

¹⁵⁰ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh* (Beyrut: Mektebetü'lübnan, 1986), 523.

¹⁵¹ Bu ve başka örneklerin hikayesi için bk. Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 161-162.

¹⁵² İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrû'l-Kur'ân*, 3/42.

seline karşı direnç göstermiş ama engelleyememiştir.¹⁵³ Kur'an tilâvetinde hareke hataları ile başlayan lahn sorunu ileriki aşamalarda harf hataları ile sürüp gitmiştir.¹⁵⁴ Resmî mushaf bu sorunun çözümüne bir nebze de olsa katkı sağlamıştır.

Huzyefe'nin Müslümanların da kutsal kitap hakkında ehli kitâp gibi birbirlerine düşebileceğine dair tedirginliği neticede Hz. Osman'ı da etkisi altına almıştır. Hz. Hafsa'daki Hz. Ebû Bekir nüshasını emaneten isteyen Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit başta olmak üzere önde gelen isimlerden oluşturduğu komisyona ilk mushafı esas alarak yeni mushaflar oluşturmaları emretmiştir. Komisyonda Kureyşli olan sahâbîlere verilen talimat gereği herhangi bir kelimedeki ihtilaf edildiğinde onun Kureyş lehçesi üzere yazılması sağlanmıştır. İstinsah ameliyesi tamamlandıktan sonra asıl nüsha Hafsa'ya iade edilmiş, çoğaltılan nüshaların farklı beldelere gönderilmesinin ardından insanların ellerindeki mushafları ya da sahifeleri yakmaları emredilmiştir.¹⁵⁵ Sahâbeden bazılarının mushaf istinsahını güzel gördüklerini dile getirdikleri, ayıplayan kimseye tesadüf edilmediği de rivayet kaynaklarında yer almaktadır.¹⁵⁶ İbn Mes'ûd'un dahi ilk zamanki katı tavrından rücû ettiği¹⁵⁷ göz önüne alındığında Hz. Osman mushafının sahâbenin icmâna mazhar olduğu söylenebilir.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in yazıya geçirilmesiyle ilgili süreç kiraat tarihinin önemli konuları arasında yer almaktadır. İlahî vahyin nüzûlünün henüz ilk yıllarında başlayan bu süreç günümüzde dahi öneminden bir şey kaybetmemiştir.

Rivayetler Arap yazısının temellerini binlerce yıl öncesine kadar götürse de en eski arkeolojik bulgular İslâm'dan sadece birkaç yüzyıl öncesine kadar ulaşmaktadır. Ancak yazı asıl gelişimini hatta büyük oranda tekâmülünü İslâm'ın ilk asrında yaşamıştır. Bu gelişimde Kur'an'ın yazım süreci mutlak manada etkili olduğu söylenebilir. Arap yazısının en ciddi handikaplarından olan aynı iskelet yapısının farklı telaffuzlara müsait olması sorununu çözmek için de Hz. Peygamber devrinden itibaren farklı teşebbüslerde bulunulduğu tespit edilmiştir. Başta ilgili konular olmak üzere Kur'an kitâbetini daha nitelikli hale getirmek için ümmi Peygamberin dilinden vahiy kâtiplerine bazı tavsiyelerde bulunulduğu görülmüş ve bu konular müstakil bir başlıkta değerlendirilmiştir.

Nüzûlünün ilk yıllarından itibaren Kur'an'ın yazıldığı hususunda herhangi bir ihtilaf bulunmamakla birlikte ortaya çıkan nüshaların Hz. Peygamber'in hayatında bir araya getirilmediği genel olarak dillendirilmektedir. Ancak bu çalışmada mezkûr görüşün aksi yönündeki delillerin varlığına dikkat çekilmiştir. Hicret öncesi o zamana kadar nâzil olan ayetlerin/sûrelerin derlendiği bir nüshanın Medine'ye gönderildiğine dair haberler bu kabildendir. Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı cem' faaliyetine girişirken Hz. Peygamber'in evindeki yazılı nüshaları bir araya getirmekle mushaf inşasına

¹⁵³ Ahmet Karadavut, "Arap Dilinde Lahn'in Doğuşu", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 332-335.

¹⁵⁴ bk. Karadavut, "Arap Dilinde Lahn'in Doğuşu", 336-337.

¹⁵⁵ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3.

¹⁵⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 100, 101; Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, 1/310.

¹⁵⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 82.

başladığına dair nakiller de aynı hususu desteklemektedir. Kur'an'ın hakiki manada mushaf haline getirildiği Hz. Osman dönemi öncesinde bahis konusu nüsha istifade açısından pasif haldedir. Halkın zorunlu olarak kendisine müracaat edeceği bir mushaf nüshasını hazırlayan etmenler henüz yeterince olgunlaşmamıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan birtakım hadiseler Hz. Osman döneminde zirve noktasına ulaşmış ve resmî bir mushafın tedavüle konulması zorunlu hale gelmiştir. Resmî mushafın kaynağının da Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen nüsha olması ilk vahiyden itibaren son derleme/ilk kamil mushaf sürecindeki yazım faaliyetlerini ve bu faaliyetleri şekillendiren amillerin bilinmesini daha kıymetli hale getirdiği kanaatine ulaşılmıştır. Hz. Osman dönemindeki mushaf istinsahı faaliyeti kendisinden önceki tüm yazılı nüshaların imhasıyla sonuçlanmıştır. Mezkûr sürecin çok da sancısız geçmediğine dair örneklere tesadüf edilmiş, bunlara da yeri geldikçe temas edilmiştir.

Kaynakça

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1364.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-îmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akcan, Resul. *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn b. Sultân Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-mesâbih*. thk. Cemâl Aytânî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushafklar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015.
- Altuntaş, Mehmet. "Kur'an'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 257-289. <https://doi.org/10.18498/amauid.503983>
- Arslan, Durmuş - Yılmaz, Lokman. "Sivas Ziya Bey Yazma Eserler Kütüphanesindeki Tefsirle İlgili Yazmalar Üzerine Bir İnceleme". *Antakiyat* 4/1 (2021), 119-143.
- Arslan, İhsan. "Hz. Peygamber'in Ümmiliğine Farklı Bir Yaklaşım". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (2019), 26-49. <https://doi.org/10.34086/rteusbe.534127>
- Asım Efendi, Mütercim. *el-Okyanûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2013.
- Atik, M. Kemal. "Abdullah b. Mes'ud ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 1-64.
- Atik, M. Kemal. "Übey b. Kâ'b ve Kur'an İlmindeki Yeri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (1987), 149-177.
- Aydın, Zeynel Abidin. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları,

2017.

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Küttâbü'n-nebî*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1401.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Takyîdü'l-'ilm*. thk. Yûsuf el-'İş. Beyrut: İhyâ'u's-Sünnetü'n-Nebeviyye, 1974.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Riyâd ez-Ziriklî - Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuha: Sahîhu'l-Buhârî*. 23 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Çakıcı, İrfan. "Kur'ân'ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2019), 573-597. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.531685>
- Çetin, Nihad M. "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 9 (1995), 1-50.
- Çetin, Nihad M. "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi". *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 1-10.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman. *el-Muhkem fî 'ilmi naktî'l-mesâhif*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Beyrut/Dimaşk: Dâru'l-Gavsânî lî'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2017.
- Demil, Emine. "Ümmî Kavramı ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Ümmîliği". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7 (2017), 91-124.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406.
- Dost, Muhammed Khyzer Bin - Ahmad, Munir. "Kur'ân-ı Kerîm'in İstatiksel Görünümü ve Mekki-Medenî Süreler Arasındaki Simetri". çev. Mustafa Şentürk. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2009), 26-43.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuha: Sünenü Ebî Dâvûd*. 23 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsim (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru'l-Livâ, 2. Basım, 1407.

- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 155-183.
- Ertem, Rekin. "Elifbâ (Alfabenin Tarihi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/39-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümelere*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1993.
- Hamîdullah, Muhammed. "San'atü'l-kitâbeti fi 'ahdi'r-Resûl ve's-sahâbe". *Fikr ve Fenn* 3 (1964), 21-27.
- Hayrettin Karaman vd. *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Dâvûd, Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhammed b. 'Abde. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1423.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Telhîsu'l-habîr*. thk. Muhammed es-Sânî b. Ömer. 7 Cilt. Riyad: Dâru Edvâu's-Selef, 1428.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Eyyûb. *es-Sîretü'n-nebevî*. thk. Mustafa es-Sekkâ. 2 Cilt. Kahire: Mustafa el-bâbi el-Halebî, 2. Basım, 1375.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *Kitâbü's-siyer ve'l-meğâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Dâru'l-Fikr, 1398.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dimaşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Dâru Hecl, 1417.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Âmir Hasan Sabrî. Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi Yayınları, 1426.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 8 Cilt. Tahran: Dâru Sürûş, 1379.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim el-Fihrî. *el-Câmi'-Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Miklos Muranyi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İsbindari, Abdurrahman Ömer Muhammed. *Kur'an-ı Kerim'in Mekke Döneminde Yazılışı*. çev. Veli Kayhan. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Tarih-i Kur'an*. İstanbul: Böre Yayınevi, 3. Basım, 1956.
- Jeffery, Arthur. "Ubey b. Ka'b Mushafı-I (1-22. Sureler)". çev. Alpaslan Sarı - M. Kemal Atik. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2009), 161-194.
- Jeffery, Arthur. "Ubey b. Ka'b Mushafı-II (23-114. Sureler)". çev. Alpaslan Sarı - M. Kemal Atik. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2009), 123-153.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*. thk. Abde Ali Kûşek,. Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ, 3. Basım, 1442.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri -Mufassal Tecvid-*. İstanbul: İFAV, 21. Basım, 2012.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*. İstanbul: İFAV, 6. Basım, 2018.
- Karadavut, Ahmet. "Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 325-350.
- Karataş, Mustafa. "Râfi' b. Mâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/392. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Herevî el-Ezdî. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervan Atıyye vd. Beyrut/Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Kevserî, Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.
- Kutluay, İbrahim. "Erken Dönemde Hadislerin Kitâbet ve Tedvînine Dair İsnâaşeriyye'nin Görüşleri ve Bazı Sahâbîlere Yöneltilmiş Tenkitlerin Değerlendirilmesi". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 6/11 (2020), 13-56. <https://doi.org/10.47502/mizan.820042>
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlâsı-*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Memmedzade, Elçin. *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*. ; Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Mertoğlu, M. Suat. "Vahiy Kâtibi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/447-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Miles, George C. "Early Islamic Inscriptions Near Ta'if in the Hijaz". *Journal of Near Eastern Studies* 7 (1948), 236-242.
- Moritz, B. "Arabistan (Yazı)". *İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: MEB, 1978.

- Mübârekfûrî, Ebû'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmî'î't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifin. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmî'î's-sağîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1391.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 23 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Müstağfirî, Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Fâris. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427.
- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nahvî. *İ'râbu'l-Kur'ân*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdü'l-mün'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (2015), 9-28.
- Önkâl, Ahmet. "Müseylimetülkezzâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Mustafa - Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Pusmaz, Durak. *Übey İbn Ka'b ve Tefsirdeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtârû's-Sihâh*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1986.
- Sehâvî, Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*. thk. Mervân el-Atıyye - Muhsin Harâbe. Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1997.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *Edebü'l-implâ' ve'l-istimplâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. thk. Hâlid Abdülğânî Mahfûz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Söylemez, M. Mahfuz. "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri". *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 57-79.
- Süheylî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî. *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sîretî'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. thk. Abdurrahman el-Vekîl. 7 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410.
- Şahin, İskender. "Şahabe ve Tâbiîn'in Muşhafı İlgili Tutumu". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 299-324.
- Şen, Ziya. "Kur'an'da Ümmî Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmîliği". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 203-218.
- Şen, Ziya. "Kur'an-ı Kerim'in Yazılması". *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (2010), 33-56.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.

- Şulul, Kasım. *Kur'ân Tarihi -Kaynaklar, Terim-Süreç Analizi, Kadîm Mushaf lar-*. İstanbul: Siyer Akademisi, 2022.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1984.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1387.
- Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Müşkilü'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvîd İstılahları*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2009.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ: Sünenü't-Tirmizî*. 23 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düellî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Arap (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Nuray. "Parşömen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/176-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 3. Basım, ts.